

ЯЗЫКОЗНАНИЕ.
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Маишрабов А.

ТРАНСПОЗИЦИЯ - СӨЗ ЖАСОО ЫКМАЛАРЫНЫН БИРИ

Маишрабов А.

ТРАНСПОЗИЦИЯ - ОДИН ИЗ СПОСОБОВ СОСТАВЛЕНИЯ СЛОВО

Сөз жасоо маселелери түркологияда бирден бир кеңири изилденген проблемалардан экендиги белгилүү. Аталган проблемага өздөрүнүн эмгектерин арнап Н.А. Баскаков, Э.В.Севортян, П.А.Азимов, А.Г.Гулямов, А.П.Ходжиев, Б.О. Орозбаева, З.Гарипов, Ф.А. Ганиев ж.б. кеңири планда изилдеп каракалпак, азербайжан, түркмөн, өзбек, кыргыз, башкыр жана татар тилдеринин материалдары каралган. Бирок ага карабастан сөз жасоонун изилдене элек айрым маселелери али да болсо жок эмес. Ал маселелер акыркы мезгилдеги изилдөөлөрдүн жетишкендиктеринин негизинде иликтөөнү талап кылат. Андай маселелердин бири сөз түркүмдөрүнүн транспозициясы болуп саналат. Мындай учурда сөз формалсыз (без аффиксального) жана өзгөрүүсүз жасалып иш жүзүнө ашат.

Аталган макалабызда кыргыз тилинин материалдарында үстүрттөн болсо да транспозиция процесси аркылуу жаңы сөздөрдүн жасалуу ыкмалары каралды.

Жалпы түрк тилдеринде сөз жасоо проблемаларына традициялык мүнөздө грамматикада, аны менен катар айрым илимий изилдөөлөрдө маани берилип иликтенип келе жатат. Ошондой болсо да бүгүнкү күндө жалпы түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде сөз жасоо маселелери жетишерлик денгээлде изилдене элек. Ал эми кыргыз тил таануу илиминин сөз түркүмдөрү системасында транспозиция (конверсия) жолу менен сөздөрдүн жасалышы жөнүндө бир топ илимий макалалар жана окуу куралдары жарык көрсө да, али да болсо пикир келишпестиктер, талаш-тартыштыктар жок эмес. Бирок канчалык денгээлде изилдөөлөр жүргүзүлбөсүн, транспозиция жолу менен сөздөрдүн жасалышы дагы эле изилдөөлөрдү, тактоолорду теориялык жактан талап кылат.

Тил таануу илиминин тарыхында транспозиция орто кылымдарда эле пайда болгон. Ал латын тилинин “transpositio” деген сөзүнөн алынып, бизче “ордун алмаштыруу” (перестановка) деген маанини түшүндүрөт.

Мындай көрүнүштө бир тилдик форманы экинчи форманын функциясында колдонуу болуп эсептелет.

Мындай процесстерди кеңири жана тар мааниде түшүнүүгө болот. Кеңири мааниде “транспозиция” ар кайсы тилдик форманын ордун алмаштыруу болуп эсептелет. (1) Мисалы: Этиштин чактарынын транспозициясы (учур чактын ордуна өткөн же келер чакты колдонуу);

Этиштин императивдик маанисин индикативдик же шарттуу ыңгайын пайдалануу; Сүйлөмдүн коммунитативдик типтеринде (суроолуу сүйлөмдүн маанисинде жай сүйлөмдөрдү пайдалануу ж.б.).

Транспозиция термини кыргыз адабий көркөм чыгармаларда метафоралык көркөм сөз каражаттары катары жана башка лексемаларда өтмө маанилерди белгилөөдө да кеңири пайдаланылат.

Транспозициянын негизи - тилдик бирдиктерди семантикалык же функционалдык жактан салыштыруу болуп эсептелет. Ал мындай учурларда мамиле же процесс катары каралып үч төмөндөгүдөй айырмалуу элементтерге бөлүнөт: (2) 1. Баштапкы форма (транспонируемое)

2. Каражат (транспозитор)

3. Натыйжа (транспозит)

Транспозитор(каражат) аныкталуучу менен аныктоочунун ортосундагы байланыштык белгилерди аныктайт.

Тил илиминде транспозициянын мааниси чоң. Ал аркылуу тилдин номинативдик мүмкүнчүлүгү артат, сөз айкаштары, синонимдер пайда болуп жана башка кошумча оттенктор туюнтулат.

Транспозиция же функционалдык транспозиция сөздүн функциясынын же сөздүн негизинин алмашуусу бир сөз түркүмүнөн экинчи бир сөз түркүмүнө өтүшү же аны башка сөз түркүмдөрүнүн функциясында пайдалануу. Ал 2 этап менен иш жүзүнө ашырылып түшүндүрүлөт да бири-биринен айырмаланат.

1. Толук эмес же синтаксистик жолу:

Бул транспозициялык учурда баштапкы бирдиктин синтаксистик функциясы гана өзгөрүп сөз түркүмдөрүнүн каражаттары өзгөрбөйт. Сөз түркүмдөрүнүн каражаттары болуп сөз формалары, кызматчы сөздөр эсептелет.

2. Толук же морфологиялык жолу:

Бул транспозициялык учурда жаңы сөз түркүмү пайда болот. Анын негизги каражаттары болуп аффиксация жана конверсия жолу эсептелет.

Конверсия (транспозиция) кубулушун иш жүзүнө ашырууда ассиметриялык лексико-грамматикалык планда пайда болуу менен Прагалык лингвистикалык мектептин белгилүү адиси С.О. Карцевский оюн толуктап, дуализм лингвистикалык белги катарында омонимия, синонимия кубулушу лексикалык планда аныкталгандыгын белгилейт.

Конверсиянын дуалисттик лингвистикалык белгиге карата мүнөздөлүшү, айрым бирдиктер белгилүү лексико-грамматикалык класстан башка лексико-грамматикалык класстын карамагына өтүүдө семантикалык жана грамматикалык татаалдыктарга учуроо менен, натыйжада ассиметриялык формалдуу семантикалык планда трансформацияланган өз алдынча лексема пайда болот.

Кыргыз тил таануу илиминде конверсия проблемасына арналган эмгектер жок эмес. К.К.Сартбаев сөздөрдү сөз түркүмүнө бөлүштүрүүдө сөздөрдүн сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарылышын гана эмес, бир сөз менен экинчи сөздүн өз ара айкашып келүү же айкаша албоо мүмкүнчүлүгүн да эске алуу керек деп туура белгилейт. (3)

Чындыгында сөздөр башка сөздөр менен ар түрдүү синтаксистик байланышта болуу аркылуу субстантивацияланат жана адвербиализацияланат, аны менен катар сөздөрдүн мааниси менен формасындагы бирдиктүүлүк да эске алынышы абзел.

Конверсия учурунда лексемалар категориялык өзгөрүүлөргө дуушар болуп, мурунку маанисинен башка лексико-грамматикалык өтүү менен анын синтаксистик функциясы да өзгөрүп, транспозицияланган лексико-грамматикалык бирдик жаңы синтаксистик позицияга ээ болот.

Конверсия татаал жана көп кырдуу лингвистикалык кубулуш. Анын татаалдыгы жана көп кырдуулугу айрыкча лексикология менен семасиологиянын өз ара байланышында даана байкалат. Көпчүлүк учурда конверсия сөз жасоо менен байланыштуу, анткени ал көп катарында каралбастан, тилдик планда каралган көрүнүшкө мүнөздүү.

Конверсия көрүнүшүнүн дагы бир көп кырдуулугу анын бардык маани берүүчү сөз түркүмдөрүн камтый алгандыгында. Конверсия төмөндөгүдөй мүнөзгө ээ:

1. Сөздөр фонетикалык өзгөрүүлөргө учурабай башка лексико-морфологиялык системалар тобуна өтөт;

2. Сөздөрдү өзгөртүү касиетине ээ;

3. Сөз жасоо менен түздөн-түз байланыштуу;

4. Грамматикалык планда омонимия менен тыгыз байланыштуу;(4)

Сөз жасоонун системасында сөз жасоонун дагы бир формаларынан болуп –субстантивация жолу эсептелет. Субстантивация кубулушу тил илиминде татаал көрүнүштөрдөн болуп эсептелет. Мында сөз түркүмү бир калыпта турбастан контекстке жараша бир сөз түркүмү экинчи бир сөз түркүмүнө өтөт. Сөздөрдүн кайсы сөз түркүмүнө өткөндүгүнө жараша грамматикалык түшүнүктөрдүн (терминдердин) бири-субстантивация б.а. башка сөз түркүмүндөгү сөздөрдүн зат атоочко өтүшү. Мындай учурларда лексемалар категориялык өзгөрүүлөргө дуушар болуп, мурунку маанисинен башка лексико-грамматикалык топко өтүү менен анын синтаксистик функциясы да өзгөрүп транспозицияланган лексико-грамматикалык бирдик жаңы синтаксистик позицияга ээ болот. Мындай кубулуштар жөнүндө профессорлор Т. Ахматов, С.Давлетов...” сөз түркүмдөрү дайыма эле бир калыпта туруп албайт. Сөздөр өздөрүнө мүнөздүү мурунку белгилерден ажырай берген сайын, ошончолук даражада жаңы белгилерге ээ болот. Бул белгилер ар дайым ажырагыс түрдө байланышат, бири-сиз экинчиси өкүм сүрө албайт” деп белгилешет. (5)

Жыйынтыктап айтканда кыргыз тил таануу илиминде сөз жасоонун теориялык маселелери-конверсия(транспозиция) арналган бир топ эмгектер жаралган болсо да, бүгүнкү күнгө чейин изилденип бүтө элек. Мына ошондуктан сөз жасоонун теориялык маселелерин иликтеп үйрөнүү бүгүнкү күндүн негизги маселелеринен болуп саналат.

Адабияттар:

1. БЭС, Языкознание., Москва, 1998, 519-б.
2. БЭС, Языкознание., Москва, 1998, 519-б.
3. Сартбаев К.К. Кыргыз тилинин изилдениши, Ф.,-“Мектеп”, 1981, 44-б.
4. Машрабов А.А. Түрк тилдеринде сөз түркүмдөрүнүн теориялык айрым бир маселелери жөнүндө, Эл Агартуу, журналы, 1-2,2006-ж, 18-б.
5. Ахматов Т.К. Давлетов С., Тил илимине киришүү, Ф.,-“Мектеп”,1980, 126-б.